

דבריהם הם זכרונם על השתטחות בקברי צדיקים

ראשי פרקים

הקדמה

א. קברי צדיקים בעולם היהודי

התקופה הקדומה: ראשית התפילה בכתי הקברות

תקופת הראשונים: עידוד והתנגדות

ב. קברי קדושים בדתות אחרות

העלייה לרגל וההשתטחות

ג. הגוף המתווך – בין עבודה ה' לעבודה זרה

ציווי המשכן וחטא העגל

ד. הגוף המתווך – התרחקות מהקב"ה

הגוף המתווך

ה. דבריהם הם זכרונם

הקדמה

התפילה בקבריהם של צדיקים תפסה מקום בעולם היהודי עוד מימי בבל, וייתכן שאף לפני כן. טקס דתי זה היווה חלק מתרבות הקהילה היהודית בגלות, ונידון אצל פוסקים ואנשי רוח בגלות, הן באשכנז והן בספרד וצפון אפריקה. מימי קום המדינה, קמה התעוררות מחודשת וגדולה בקברי הצדיקים ובאתרים הקדושים בארץ ישראל (ואף מחוצה לה). במאמר זה, אבקש לעקוב אחרי התפתחות מנהג התפילה בקברי הצדיקים היהודיים תוך הקבלה להתפתחות המנהג בקרב הנצרות והאסלאם בימי הביניים. כמו-כן, אבחן את צורכו של הפרט באובייקט כחלק מהעבודה הדתית, הן ביהדות והן בנצרות, ואת השפעתו על מערכת היחסים שבין הפרט ובין הא-ל. במאמר זה אני מנסה למתוח ביקורת על תלמידי חכמים וגדולי דור, וזה בהחלט אינו מקומי. יחד עם זאת, אבקש להאיר את הסכנה הניכרת כיום בסוג תפילה זה, כאשר 'ההשתטחות' הפכו פופוליסטיות בקרב מגזרים רבים בעולם היהודי (דתיות ולא דתיות).

א. קברי צדיקים בעולם היהודי

הפנייה אל המתים בכלל, ולמתים שיוחסה להם קדושה בפרט, בעתות משבר ומצוקה, בזמנים בהם רפואת הגוף זקוקה למרפא, ובזמנים נבחרים בלוח השנה היהודי, רווחת היום בצורה נרחבת בתרבות הישראלית. מההלולא בקברו של רשב"י בל"ג בעומר, דרך השתטחות על קברם של צדיקים בגליל, בחברון, ואף בנתיבות, ועד נסיעה לציון קברו של רבי נחמן מברסלב. התפילה בקברם של הצדיקים אינה נתונה רק לחסידים ולדתיים-לאומיים, וניתן לראות כפופים למרגלותיהם אף מסורתיים, אנשי עסקים חילוניים,¹ ואת כל בית ישראל. שורשיה של תופעה זו קדומים ונעוצים בתקופת המקרא, בתרבות היהודית בימי בית שני, ובעולם היהודי בימי התנאים והאמוראים.

1. ע"ש: על נסיעת אנשי עסקים לקברי צדיקים, עבודה זרה ומה שביניהם, הרב יובל שלוו, אתר ישיבת "אורות שאול".

התקופה הקדומה: ראשית התפילה בבתי הקברות

בגמרא מובא לנו במספר מקורות על מנהג השתטחות על קברם של צדיקים, כך במסכת סוטה מסופר לנו על כלב בן-יפונה שהשתטח על קברי האבות בחברון:

ויעלו בנגב ויבא עד חברון' – ויבאו מבעי ליה? אמר רבא: מלמד שפירש כלב מעצת מרגלים, והלך ונשתטח על קברי אבות. אמר להן: אבותי, בקשו עלי רחמים שאנצל מעצת מרגלים.

סוטה לד, ע"ב

התלמוד גורס כי מקור מנהג זה נעוץ עוד בימי המקרא, ודורש את הפסוק מתוך תיאור מסעם של המרגלים בארץ כנען. מתואר כי כלב בן-יפונה עשה זאת על-מנת שאבות האומה יסייעו בידו להימלט מעצת המרגלים להוציא את דיבת הארץ, והן מגורלם ומעונשם.

במסכת תענית מציין התלמוד כי בעת צרה ובעת עצירת גשמים הולכים ומתפללים בבית הקברות, אמנם אין מדובר בהשתטחות על קברים אלא על יציאה לבית הקברות ותפילה:

למה יוצאין לבית הקברות? פליגי בה רבי לוי בר חמא ורבי חנינא. חד אמר: הרי אנו חשובין לפניך כמתים; וחד אמר: כדי שיבקשו עלינו מתים רחמים. מאי בינייהו? איכא בינייהו קברי נכרים.

תענית טז, ע"א

האמוראים דנים בסוגיה זו בטיבה של התפילה בבתי הקברות, מהי מטרתה ומהי תועלתה. הסבר אחד מעלה את הסברה כי תפילה בבית הקברות ובמחיצת המתים, היא כהצהרה כלפי הא-ל כי חשיבותו למול הקב"ה היא כאדם מת, ולכן מבקש הוא את רחמיו. ההסבר השני מעלה את האפשרות כי התפילה בבית הקברות היא על-מנת שגם המתים יעזרו בתפילתם ויבקשו רחמים עליהם.

בסיפא, מציין התלמוד כי ההבדל בין שתי התשובות נעוץ בשאלה האם גם קברי עכו"ם יכולים לשמש למען מטרת המתפלל. לדעת מי שרוצה למצוא בבית הקברות את היבט הדמיון בינו לבין המת, תפילה בקרבת קברי גויים ראויה, היות והדמיון מושג מהווייתו בקרבת המתים, ללא כל חשיבות לדתו של הנפטר. לדעת השני, אשר סובר כי גם המתים מתפללים למען החיים, יש להעדיף תפילה בקרבת קברי יהודים על פני קברי גויים, על-בסיס ההנחה כי נשמתם של יהודים קרובה יותר לכסא הכבוד ועל-כן יעלה בידם לעזור לחיים.

תקופת הראשונים: עידוד והתנגדות

תרבות העלייה לקברי הצדיקים המשיכה במגמת התפתחותה, ועברה מן פומבדיתא וסורא בבבל לצפון אפריקה, ספרד ואשכנז. ב"ספר חסידים" אנו מוצאים את הסיבה בגינה סבר בעל הספר כי יש לפקוד את המתים. לצד הברכה בעלייה לקברו של הנפטר בעבור המת, מדגיש מחבר ספר חסידים את אפשרותו של החי לבקש את המת שיתפלל עליו. ניסוח מחודד יותר מצינו במובאה נוספת מספר חסידים: "קהל אחד רצו לעקור כולם דירתם מן העיר. בא מת לאחד בחלום ואמר: אל תעזבו אותנו כי יש לנו הנאה כשאתם באים לבית הקברות ואם תעזבונו דעו כי תהרגו, ולא חשש ונהרגו כולם".

הר"ן מציג גישה הרואה במקום קבורת איש קדוש מקום הראוי לתפילה מצד כוחם של שרידיו כמשפיעי טוב. הטוב עליו מדבר הר"ן נובע מכוחו של הקדוש בחייו, אשר ממשיך להשפיע גם לאחר מותו. הוא מתייחס בדרשתו לפרשת לשון הרע שאמרה מרים על משה ולפרשת צרעת מרים.² בפתח דבריו הוא פותח בשאלת משמעותה של הנבואה, ומתייחס לפירוש הרמב"ן בנוגע לנביאים ולנבואה:

2. במדבר יב, י"ט-ז.

וייתכן באנשי המעלה הזאת שתהיה נפשם גם בחייהם צרורה בצרור החיים, כי הם בעצמם מעון לשכינה, כאשר רמז בעל ספר הכוזרי.
רמב"ן דברים יא, כב

על דברים אלו של הרמב"ן מרחיב הר"ן:

ואפשר שנתכוין גם לזה. ולפיכך בהמצא לנביאים והחסידים בדורות יהיה השפע שופע עליהם ובאמצעותם יהיה שופע על כל המוכנים מבני דורם. וכל שכן לאותם שהם מתקרבים אליהם ומשתתפים עמהם. ולא בחייהם בלבד כי גם אחרי מותם מקומות קברותיהן ראויין להמצא השפע שם בצד מן הצדדים. כי עצמותיהם אשר כבר היו כלים לחול עליהם השפע הא-לוהי עדין נשאר בהם מן המעלה והכבוד שיספיק לכיוצא בזה ומפני זה אמרו רז"ל שראוי להשתטח על קברי הצדיקים ולהתפלל שם כי התפילה במקום ההוא תהיה רצויה יותר להמצא שם הגופות אשר חל עליהם כבר השפע הא-לוהי.
דרשות הר"ן הדרוש השמיני ד"ה ונראה לי

נראה כי תפיסתו של הר"ן היא כי במקום הקבורה יש סגולה קדושה מכוח חיבורו של הנפטר עם השפע הא-לוהי בחייו. תפיסה זו מעניקה לעצם כוח קדוש, אך רואה את מקור הקדושה בהשתמרות הקדושה מהחיים. תפיסה זו קרובה ברוחה לתפיסות נוצריות שרווחו בתקופה זו באירופה, שראו בחייו של הקדוש, במעשיו ובנסיבות מותו, את הסיבה להערצתו לאחר מותו וקשרו בינו ובין יכולותיו הניסיות של אתר הפולחן.
עד כאן, ראינו חלק קטן מן הדעות אשר עודדו את פקידת קברי הצדיקים, בעיקר בימי הביניים. אך מנגד, לא אחת עמדו אנשי הלכה רבים ואנשי דת רציונליסטיים לאורך ההיסטוריה והביעו התנגדות למוסד זה של עלייה לקברי הצדיקים. היו שחששו מגלישה לעבודה זרה או דרישה אל המתים, על ידי הפיכת הצדיק למטרת התפילה והיו אף שהצביעו על תופעות כאלו שהתרחשו בפועל.

הרמב"ם התנגד למנהג ללכת ולפקוד קברים להתפלל בהם או בסמוך להם ולהשתטח עליהם. בחיבורו "משנה תורה"³, בתארו את מנהגי הקבורה הוא כותב כך: "ומציינין את הקברות ובונים נפש על הקבר. והצדיקים אין בונים להם נפש על קברותיהן, דבריהם הם זכרונם. ולא יפנה אדם לבקר הקברות". המקור לדברי הרמב"ם על הצדיקים הוא בדבריו של רבן שמעון בן גמליאל בתלמוד הירושלמי. אך הסמיכות בדבריו של הרמב"ם בין אי-הקמת ציונים על קברי צדיקים והצורך להימנע מלפקוד את הקברים מלמדת על שיטתו כי אין כל ערך בפנייה, בהשתטחות או בתפילה בבית הקברות, אף לא על קברי צדיקים. לדעת הרמב"ם ייתכן אף שמדובר במעשה מזיק. למרות שניתן לזהות את הפנייה לקברים ולקברי קדושים כמעשה בעל אופי עממי המנוגד לרוח הלמדנית המאופיינת בדברי הרמב"ם, ככל הנראה נחשבה שיטת הרמב"ם קיצונית גם בקרב חוגים רבניים.

בספרות היהודית של ימי הביניים, על רקע המאבק בין הדתות המונותאיסטיות, ניתן לראות התקפות רבות כנגד פולחן הקדושים הנוצריים ושרידיהם. אומנם הטיעונים מובאים כנגד עבודתם הפולחנית של בני דת אחרת, אך ניתן לראות בהתקפות אלה דעות שרווחו בקרב הכותבים גם כנגד התרבות היהודית של עבודת הפולחן של המתים. הטיעונים מכוונים הן כלפי הטענה לתיווך שמעניקים המתים לתפילות בני האדם בעוה"ז, והן לאמונה

3. ספר שופטים, הלכות אבל, פרק ד', הלכה ד'.

ביכולותיהם הניסיות של הקדושים, קבריהם ושרידיהם. שתי דוגמאות לטיעונים אלו מופיעות ב"ספר ניצחון ישן"⁴, מספרי הפולמוס הידועים באירופה של ימי-הביניים:

תשובה למינים על אשר תופסין עצמות הפגרים לקדושות, שהרי הקב"ה טימא אותם, וכל אשר יגע על פני השדה בחלל חרב או במת או בעצם אדם או בקבר יטמא שבעת ימים.⁵ הרי הן טמאין ומטמאין. ואפילו עצמות אברהם יצחק ויעקב וכל הצדיקים מטמאין כשאר בני אדם כי בסתם דיבר הכתוב. ומזה הטעם סתר הקב"ה את קברות הצדיקים כיוון שגלוי לפניו שיטעו אומות העולם אחר עצמותיהם כמו שנאמר במשה ולא ידע איש את קבורתו עד היום הזה⁶ וגם הא כל העולם יודעין שהאבות שוכבים בחברון במערה ואין כל אומה יכולין להכנס בה ולמה זה? אלא כדפירשתי.

ספר ניצחון ישן, חלק עברי עמ' 147 פסקה 217

בהמשך דבריו כותב בעל ספר ניצחון ישן את הדברים הבאים:

ועוד כי הם סבורים שהמתים שומעים ויודעים מה שהם מתפללין לפניהם והא כתיב "מי יגיד לאדם מה שיהיה אחריו תחת השמש"⁷ [...] ומה שהם אומרים כי הקב"ה עושה נפלאות בשביל הקדושים לאחר שהם מתים והא כתיב בתהילים במזמור שיר לבני קרח "הלמתים תעשה פלא אם רפאים יקומו ויודוך סלה"⁸ הלא שמעת שאין הודיה ותפלה אלא בבעלי חיים.

שם

טענות אלה מבקשות לראות בכל פנייה לשרידיו של מת דבר מה שהוא "מן הנמנעות", המוות מזוהה עם טומאה בעוד שהמתפלל מבקש קדושה. יש לשים לב בהקשר זה לראיית צדיקים יהודים כמי שאין טעם להתפלל ליד קבריהם, שכן הם טמאים כמו כל קבר אחר ואין בהם סגולה מיוחדת. יתר על כן, בעל ספר ניצחון ישן סבור כי מסיבה זו נמנעה הכניסה למערת המכפלה ונעלמה קבורת משה.

בעולם היהודי, הן בתקופת חז"ל והן בתקופת הראשונים, ניתן לראות שתי תנועות עיקריות. התנועה האחת טוענת כי התפילה בקברות הצדיקים מגבירה את כוח התפילה, אם בגלל קרבת נשמות הצדיקים לכסא הכבוד ואם בגלל השפע הא-לוהי שנשאר בעצמותם גם לאחר פטירתם. התנועה השנייה מתנגדת בכל תוקף לתפילה בקרבת קברים בכלל (צדיקים ושלא צדיקים). טענותיהם העיקריות הן טומאת המת, איסור הדרישה אל המתים, וסכנת העבודה הזרה שבכך.

ב. קברי קדושים בדתות אחרות

תרבות התפילה בקרבת קברים אינה שמורה לדת היהודית בלבד. לצד עליית תרבות התפילה בקברים בעולם היהודי, אנו יכולים לראות קשר בלתי נפרד בעליית תרבות זו גם בדתות המקבילות, בתקופות דומות. בעבור בני הדת הנוצרית, קדושי הכנסייה היו מוקד ברור כחלק מעבודת הא-ל. כבר במאה הרביעית ניתן להצביע על זיקה

4. ספר "ניצחון ישן" הוא ספר שנכתב ע"י יהודים במסגרת הפולמוס היהודי-נוצרי. הספר נכתב ככה"נ בתחילת המאה ה-14, וכלל אסופת טענות אנטי-נוצריות שנלקחו, בין היתר, מספר "יוסף המקנא" (אמצע המאה ה-13) ומספר הטענות לר' משה מסארלנו. לדעת אפרים לימלך אורבך, הספר נערך בגרמניה וזאת בשל סגנונו, תוכנו, ולשונו.

5. במדבר, י"ט, ט"ז.

6. דברים, ל"ד, ו'.

7. קהלת, ו', י"ב.

8. תהילים, פ"ח, י"א.

ברורה בין מזבח הכנסייה ובין המקום בו נטמנו שרידי הקדושים. ביסודות מזבחותיהן של כנסיות רבות, שלרוב עוצבו בצורת תיבה דמויית קבר, נטמנו עצמותיהם של עדי האמונה, קדושי כנסייה או שרידיהם.⁹ שרידיהם של קדושים נוצריים רבים ותפציהם, שיוחסו להם קדושה וכח מאגי, הונחו למשמרת ברחבי אירופה והמזרח באלפי כנסיות ומנזרים, וחלק נכבד ממקומות אלו היו לאתרים של עלייה לרגל. לקברים, לשרידים ולחפצים אלו יוחסו סגולות מיוחדות ויכולות ריפוי מאגיות. כנסיית הקבר ממוקמת במקום הנחשב על-פי רוב המסורות הנוצריות כאתר צליבתו, קבורתו ותחייתו של ישו. מאז המאה הרביעית לספירה (למניינם) משמשת כנסייה זו כמוקד עלייה לרגל מרכזי לצליינים מכל רחבי העולם.

גם בעולם האסלאמי התקיים פולחן סביב שרידיהם הפיזיים של קדושים נפטרים. במקביל לתופעה בארצות אירופה והמזרח הנוצרי, באסלאם מצויה תופעת הזיאה, שאחד מהיבטיה הוא העלייה והביקור אל קברים של נפטרים (זיאת אלקבור). מנהג פקידת הקברים בקרב מוסלמים, והתפילה על גבי הקברים, במיוחד בימי שישי ובחגים, היה כה מקובל, עד כי עדויות מן המאה השתים-עשרה (למניינם) מסוריה, מלמדות שנדרשה הוראה מיוחדת לקאדי שבצאתו ביום שישי עם רוב המאמינים להתפלל בבית הקברות יותיר מאחוריו במסגד מי שיתפלל עם החולים שלא יכלו לעשות את דרכם לבית קברות. הנביא מוחמד, מייסד דת האיסלאם, נקבר באל-מדינה שבערב הסעודית. מסגד הנביא, שבו נמצאים שרידיו של מוחמד, הוא המקום השני בחשיבותו באסלאם. אומנם העלייה לרגל לקברו של מוחמד אינה חובה על המוסלמים, אך בקרב הסונים מקובל לבקר בקבר הנביא לאחר העלייה לרגל למכה ולהתפלל עליו.

בשתי הדתות, מקום העלייה לרגל היה לרוב אתר שבו חוו התגלויות וחוויות מיסטיות, אותן ייחסו לקדוש או לשרידיו. אורה לימור, בספרה על העלייה לרגל למקומות קדושים בארץ הקודש, כותבת את הדברים הבאים: "עצמותיהם או חלקי לבושם של קדושים התפרשו כביטוי לנוכחות הקדושים עצמם וכבעלי סגולות כמו בעליהם. כמו לקדוש עצמו, כך לשרידיו ולעצמים שבאו עימו במגע נודעה עצמה מאגית, "ברכה", שהיא היכולת להגן על המחזיק באותו חפץ מפני כוחות הרשע המקבלים את ביטויים במחלות ובאסונות שונים ומשונים. השרידים והמנחות שלקח עימו עולה הרגל לביתו הביאו עימם לא רק את ניחוחם המיוחד של המקומות הקדושים אלא גם את סגולותיהם המופלאות".¹⁰

העלייה לרגל וההשתטחות

בניגוד לדתות האחרות, אשר בהן נתפשה העלייה לרגל כציווי וולנטרי, היתה העלייה לרגל ביהדות מצווה שהאדם חוייב לקיים שלוש פעמים בשנה. לפני הקמת בית-המקדש בירושלים היו קיימים ברחבי ארץ ישראל מרכזים דתיים רבים וחשובים כמו שילה, בית אל, דן, גלגל ושכם, שנחשבו כמקומות בחירה א-לוהית לפולחן ולעלייה לרגל. הקמת בית-המקדש בירושלים במאה העשירית לפנה"ס (למניינם) סימנה מפנה חשוב ביחס היהדות למקום קדוש ולמצוות העלייה לרגל. ירושלים ובית המקדש הראשון היוו את המוקד היחיד לעלייה לרגל בעולם התרבות היהודי. ימי גלות בבל, לאחר חורבן הבית הראשון, העמיקו והגבירו את חשיבותה של ירושלים כעיר הבחירה. עם שיבת ציון במאה השישית לפנה"ס (למניינם), ולאחר שהוקם בית המקדש השני, חזר בית המקדש למעמדו כמקום הפולחן והעלייה לרגל הלגיטימי היחיד. לשיא מעמדו הגיע בית-המקדש בשלהי התקופה, אז הפך מוקד לעלייה לרגל ליהודי ארץ ישראל והתפוצות כאחד. חורבן בית המקדש השני, לפני כאלפיים שנה, הביא בין השאר לשינוי ביחסה של היהדות לעלייה לרגל. אמנם גם לאחר החורבן הוסיפו יהודים לעלות לרגל לירושלים. אולם ההלכה שינתה את חשיבות מצווה זו, על ידי עיסוק במצוות אחרות שנקשרו לתפילה, לצומות ולתרומות. רעיון העלייה לרגל לעיר המקדש החרבה הלך ופחת ובמקומו התבססו רעיונות התפילה בציבור, הכיסופים והציפייה להקמתו של בית מקדש בירושלים.

9. דוגמה מובהקת לכך היא הבסיליקה בוותיקן ברומא, שנבנתה על ידי קונסטנטינוס, במקום שעל פי המסורת נצלב בו פטרוס, ובמזבח הבסיליקה נטמנו שרידיו.

10. ראו לימור, מסעות בארץ הקודש, עמ' 12.

בראשית האלף השני, זמן התקופה הצלבנית, חל מפנה ביחסם של יהודי ארץ ישראל ויהודי התפוצות כלפי מקומות קדושים. אמנם ניתן לזהות רמזים לפולחן יהודי במקומות קדושים טרם המאה השנים-עשרה, אך מן התקופה הצלבנית מתרבות העדויות על-כך. בניגוד לפולחן בירושלים, שהיה פורמלי באופיו, היתה העלייה לרגל לקברים האחרים בעלת אופי עממי יותר.

לעתים היה מקום העלייה לרגל אתר שבני הזמן חוו בו התגלויות וחויות מיסטיות, שאותן הם ייחסו לקדוש או לשרידיו. קברי קדושים נחשבו באופן כללי למקומות "מועדים" לקשר ולחוויה בעלי אופי על-טבעי והתגלותי. התהליך הכרוך בעלייה לרגל היה לא אחת בעצמו חלק מתהליך הריפוי אליו שאף הפרט, מעין תהליך של זיכוך, עת נדרו עולי רגל בדרכים. לא תמיד היתה הדרך לקבר הקדוש ארוכה, אולם בין אם נדרו עולי הרגל לקצווי ארץ ובין אם עשו רק מרחק קצר, היה לצד המסע הגאוגרפי גם מסע פנימי בעל משמעות.

בעדויות של עולי רגל יהודים מקהילות שונות אשר הגיעו לארץ ישראל מן המאה השניים-עשרה ואילך, בולטים בעיקר קברי צדיקים. בתקופה זו הלך הגליל והתבלט כמרחב משופע במקומות קדושים ובאתרי עלייה לרגל. בדורות קודמים היה הביקור באזור זה משני בחשיבותו, אך לאחר התקופה הצלבנית הוא הפך למוקד פולחן יהודי. כמה עשרות קברי תנאים ואמוראים זוהו בו, והם משכו אליהם קהל מאמינים רב, הן תושבי האזור והן עולי רגל מתפוצות ישראל.

ג. הגוף המתווך – בין עבודת ה' לעבודה זרה

שימוש באובייקטים שונים לטובת עבודת התפילה קדם בהרבה את קברי הצדיקים. אנו פוגשים אותו אצל האבות כאשר בנו מזבחות לה', בתרפים של לבן, ואף בסנה הבורע. הקשר מול הא-לוהות (שאינו בנבואה) נכח תמיד מול אובייקטים שונים. אף בציווי על הקמת המשכן והכלים השונים אנו יכולים לראות סממנים דומים של קביעת אובייקטים לטובת הקשר עם הקב"ה.

ציווי המשכן וחטא העגל

העובדה כי המשכן אינו מוזכר אפילו פעם אחת במהלך ספר שמות עד לפרשת תרומה, היא עובדה שאי-אפשר להתעלם ממנה. כלומר, עד מעמד הר סיני, אין ולו פסוק אחד שיכול ללמדנו כי הקב"ה עתיד להורות על בניין המשכן ולהבטיח את שכינתו בתוך ישראל. יתרה מכך, מבחינת הוויית המציאות של בני ישראל בכלל, ושל משה בפרט, הקב"ה נמצא במקום שבתו בהר סיני (ורק שם). ההר בו הוא מתגלה למשה, ואליו הוא עתיד להוביל את בני ישראל לאחר יציאת מצרים. זוהי מהות הטענה של משה כלפי פרעה (מקומו של ה' הוא בהר סיני), וזוהי מהות עבודת ה' מתחת להר והתגלותו בו – במקומו. כיוון שמקומו של הקב"ה הוא בסיני, אין שום סיבה לצפות שהוא ילך עמם לארץ ישראל, אלא הוא ידאג באופן כלשהו לכך שהם יגיעו לארץ בבטחון.

בני ישראל יודעים כי ימי העבדות תמו. ההבטחה הגדולה לאברהם עומדת להתגשם והם עתידים לעלות לארץ ישראל. הם עתידים לעזוב את מחוז שבתו של הקב"ה. בני ישראל, המפוחדים, אשר מחכים למשה שיחזור מפגישתו עם הא-ל, מרגישים כיצד הקדושה הגדולה הולכת ומתרחקת מהם. לא רק השכינה מתרחקת, אלא נראה כי גם נביא ה', מנהיגם, לא עתיד לחזור. כלל הפרטים אשר זה עתה יצאו מעבדות ארוכה, לא יודעים מערכת יחסים עם הקב"ה. קשרם העיקרי עמו הוא בעזרת משה נביאו. כאשר נראה כי הוא אינו עומד לשוב מהר הא-לוהים, הפחד מתגבר. הקשר עומד להינתק. הם לא מודעים לכך שה' שמע את צעקתם במצרים. הם לא יודעים שגם הם יכולים 'לתקשר' עמו. הצורך המידי הוא גוף אשר יוכל להביא את דבר ה'¹¹ ולהנהיג אותם.

גדולה מנשוא הטרגדיה לה גרמו בני ישראל למרגלות הר סיני. קהילה אשר צללה ממרומי הוויית ההתגלות הא-לוהית, למעמקי תהומו של חטא העגל. בין מעמד הר סיני לבין חטא העגל, מצווה הקב"ה את בני ישראל על עשיית המשכן. מיקומו של ציווי זה הביא את גדולי הפרשנים לחלוק ביחס לסדר המאורעות, והידועה היא מחלוקת רש"י והרמב"ן.

רש"י, אשר טוען כי "אין מוקדם ומאוחר בתורה", כותב:

ויתן אל משה וגו' - אין מוקדם ומאוחר בתורה. מעשה העגל קודם לצייווי מלאכת המשכן ימים רבים היה, שהרי בי"ז בתמוז נשתברו הלוחות וכיום הכפורים נתרצה הקב"ה לישראל, ולמחרת התחילו בנדבת המשכן והוקם באחד בניסן

רש"י, שמות ל"א, יח

רש"י סבור כי הצייווי לבניית המשכן ניתן לאחר חטא העגל ובעקבותיו, וכי הפרשיות אינן מסודרות בסדרן הכרונולוגי. לדעת רש"י, רעיון המשכן לא היה לכתחילה, וכי מהותו העיקרית היא תגובה חטא העגל ותיקון בעזרת עבודת המשכן.

ויאמרו לי עשה-לנו אלהים אשר ילכו לפנינו כי זה משה האיש אשר העלנו מארץ מצרים לא ידענו מה היה לו¹²

שמות, לב כ"ג

המשכן נתפס כמקום שבו קיימת אפשרות הסליחה לדורות. ואכן, במזבח עליו הקריבו קרבנות לפני חטא העגל (לאחר מתן תורה) הקריבו עולות ושלמים בלבד,¹³ ואילו במשכן היה אפשר להקריב גם חטאות ואשמות, להקטיר קטורת ולרצות לפני ה', וזה עיקר החידוש בו. מנגד, טוען הרמב"ן כי סדר הפרשיות נכון, ואלו הם דבריו:

כאשר דבר השם עם ישראל פנים בפנים עשרת הדברות, וצווה אותם על ידי משה קצת מצוות שהן כמו אבות למצוותיה של תורה, כאשר הנהיגו רבותינו עם הגרים שבאים להתייחד, וישראל קבלו עליהם לעשות כל מה שיצום על ידו של משה, וכרת עמהם ברית על כל זה; מעתה, הנה הם לו לעם והוא להם לא-לוהים, כאשר התנה עמהם מתחלה "ועתה אם שמוע תשמעו בקולי ושמרתם את בריתי והייתם לי סגולה" (לעיל יט, ה), ואמר "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש" (שם ו). והנה, הם קדושים ראויים שיהיה בהם מקדש להשרות שכינתו ביניהם, ולכן צווה תחלה על דבר המשכן שיהיה לו בית בתוכם מקודש לשמו, ושם ידבר עם משה ויצווה את בני ישראל. והנה עקר החפץ במשכן הוא מקום מנוחת השכינה שהוא הארון, כמו שאמר ונועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפרת (כה, כב) [...]

וסוד המשכן הוא שיהיה הכבוד אשר שכן על הר סיני שוכן עליו בנסתר. וכמו שנאמר שם "וישכון כבוד ה' על הר סיני" (כד: טז) וכתוב "הן הראנו ה' אלוקינו את כבודו ואת גדלו" (דברים ה: כא), כן כתוב במשכן "וכבוד ה' מלא את המשכן" (להלן מ: לד), והזכיר במשכן שני פעמים "וכבוד ה' מלא את המשכן", כנגד "את כבודו ואת גדלו". והיה במשכן תמיד עם ישראל הכבוד שנראה להם בהר סיני, ובבא משה היה אליו הדבור אשר נדבר לו בהר סיני, וכמו שאמר במתן תורה "מן השמים השמיעך את קולו ליסרך ועל הארץ הראך את אשו הגדולה" (דברים ד: לו), כך במשכן כתיב "וישמע את הקול מדבר אליו מעל הכפרת מבין שני הכרובים" (במדבר ז: פט) ונכפל "וידבר אליו"

12. "א-להים" בלשון המקרא משמש גם ל"מנהיג".

13. שמות כד, ה.

להגיד מה שאמרו בקבלה שהיה הקול בא מן השמים אל משה מעל הכפרת ומשם מדבר עמו

רמב"ן שמות כה, ב

וביאורו, כי הציווי על המשכן מגיע רק במדרגתם העילאה של בני ישראל במעמד הר סיני, רק בשלב בו ראויים הם שתשרה שכינה בתוכם. מדבריו עולה כי כוונת הקב"ה להקמת המשכן היתה קיימת מראשית, אך לא ניתן היה להורות על כך לפני מספר שלבים הכרחיים: קבלת המצוות, כריתת הברית, התקדשות העם וגילוי השכינה לנציגי העם.

לכל אחת מהדעות הפרשניות ישנן נפק"מ רבות אשר משליכות להיבטים שונים על מהות עבודת המשכן. יחד עם זאת, בין כך ובין כך, ניתן לראות כי הציוויים הרבים על בניית המשכן, קושרים בתוכם חפצים רבים לעבודת ה'. משה מצווה על כלי המקדש השונים, על בגדי הכהנים, על הציץ, על חושן המשפט ועל אובייקטים נוספים רבים.

גם כיום, בימי היהדות המודרנית, אנו קושרים חפצים רבים אל עבודתנו את הקב"ה. אנו מתפרקים בבכי למרגלות קיר הזיכרון בירושלים העתיקה וצועקים לה', שמים תפילין על ידינו ובין עינינו מדי בוקר, הכהנים מנשקים את ארון הקודש בעלייתם לברכת הכהנים. ניתן לומר, כי העולם היהודי (ודתות נוספות), מלא כולו בכלים רבים לעבודת הא-ל. ההווייה המופשטת של הקב"ה, אשר האדם נשאר נבוכ מולה, קורעת את נפשו ומשאירה אותו בודד אל מול האי-סופי. הוא עומד עירום מתכונה למול חוסר הבנתו את הא-לוהות, וכמו האדם הראשון מסתתר מפניו בתוך אובייקט: "[...] ויתחבא האדם ואשתו מפני ה' אלוקים בתוך עץ הגן (בראשית ג, ח)".

הרמב"ם האיר בתבונתו את הפס הדק העובר בין הצורך האנושי באובייקט לטובת עבודת ה', לבין התחלת עבודת אותו החפץ. הוא פרש חוט דק העובר בין תלמידי החכמים לבין האפיקורסים, ופרש את משנתו בנוגע להלכות העבודה הזרה בין הלכות תלמוד תורה לבין הלכות התשובה.¹⁴ הרמב"ם פותח את הלכות העבודה הזרה במילים אלו:

בימי אנוש טעו בני האדם טעות גדולה, ונבערה עצת חכמי אותו הדור, ואנוש עצמו מן הטועים. וזו היתה טעותם. אמרו הואיל והא-ל ברא כוכבים אלו וגלגלים להנהיג את העולם ונתנם במרום וחלק להם כבוד, והם שמשים המשמשים לפניו, ראויים הם לשבחם ולפארם ולחלוק להם כבוד. וזה הוא רצון הא-ל ברוך הוא לגדל ולכבד מי שגדלו וכבודו, כמו שהמלך רוצה לכבד עבדיו והעומדים לפניו וזה הוא כבודו של מלך: וכך הם אומרים עובדיה היודעים עיקרה. לא שהן אומרים שאין שם א-לוה אלא כוכב זה. הוא שירמיהו אומר מי לא ייראך מלך הגוים כי לך יאתה כי בכל חכמי הגוים ובכל מלכותם מאין כמוך, ובאחת יבערו ויכסלו מוסר הבלים עץ הוא. כלומר הכל יודעין שאתה הוא הא-ל לבדך אבל טעותם וכסלותם שמדמין שזה ההבל רצונך הוא. רמב"ם, שם, הלכות עבודה זרה, פ"א ה"א

וממשיך לתאר את יסודות העבודה הזרה:

עיקר הציווי בעבודה זרה שלא לעבוד אחד מכל הברואים, לא מלאך¹⁵ ולא גלגל ולא כוכב ולא אחד מארבע היסודות ולא אחד מכל הנבראים מהם.

14. הרמב"ם, ספר המדע.

15. במשנת הרמב"ם המונח "מלאך" משמש לתיאור אחד מכוחות העולם הטבעי.

ואע"פ שהעובד יודע שה' יתברך הוא הא-לוהים והוא עובד הנברא הזה על דרך שעבד אנוש ואנשי דורו תחלה הרי זה עובד עבודה זרה.
הרמב"ם, שם, שם, פ"ב ה"א

אם כן, הרמב"ם מניח את יסוד העבודה הזרה לא על עבודת א-לוהות אחרת מהקב"ה, אלא על עבודת אחד מהברואים בעוה"ז. כוונתו היא שהאדם יעבוד את אחד מברואיו לא לצורך עבודת ה' (הנחת תפילין לדוגמא), אלא לצורך עבודת אותו הנברא כיישות עצמאית ע"מ למלא את רצון ה'.

ד. הגוף המתנווך – התרחקות מהקב"ה

הבדלים רבים ישנם בין עבודת הקב"ה לבין העבודה הזרה בעולם הנוצרי. אחד מן ההבדלים העיקריים הוא בתפישת הקשר בין האדם הפרטי לבין הא-ל. בעוד שהיהדות דוגלת בקשרו האינטימי של הפרט עם הקב"ה,¹⁶ הנצרות גורסת כי עיקר העבודה הדתית נתונה לכהני הדת (הכמרים) והאדם הפרטי יתקשר עם "רוח הקודש" בעזרתם. הבדל זה שבין שתי הדתות ניתן להמחיש בעזרת השוואה בין טקסי הווידוי בשתייהן. לאחר חטא העגל, וכאשר משה מתפלל על גורל עמו, נפתח לפתע דו-שיח אינטימי בינו ובין הקב"ה שבמרכזו גילוי י"ג מידות הרחמים. הברית הקודמת אשר נכרתה עם אברהם הופרה במעשה העם למרגלות ההר, ומשה כורת ברית חדשה עם הקב"ה, אשר מבוססת על מידות הרחמים.¹⁷ מאז ועד היום, האדם היהודי מתחנן לפני הקב"ה שיזכור את מידות הרחמים ויסלח לנו על חטאינו השונים. התפילה מתגבשת סביב כאבה של קהילת התפילה וייסוריה הקיומיים השונים. אין האדם היהודי מתפלל על עצמו, ואפילו כאשר מתוודה נוקט בלשון רבים. השיח הוא שיח אינטימי "כאשר ידבר איש אל רעהו", והאדם הפרטי יכול אף לחוש את כנפו של הקב"ה עוטפת אותו ברחמים. לעומת התחנון היהודי, הווידוי הנוצרי (הקתולי) נושא אופי של שיחה בין כהן הדת לבין האדם הפרטי, אשר מתקיימת בתוך תא ייעודי הנקרא "תא ווידוי". סדר הווידוי מרחיק את האדם הפרטי מהא-לוהות. יתרה מכך, יחד עם הזכרתו את הא-ל הוא מזכיר קדושים נוצרים, מלאכים ואת הכומר מולו הוא מתוודה. כאשר כהן הדת מוחל לו, הוא לוקח את תפקידו של הא-ל כשליחו על-פני האדמה ומתיר את האדם הפרטי מחטאיו בשם "האב, הבן ורוח הקודש".

הגוף המתנווך

כפי שהובהר לעיל, רעיון הא-לוהות נתפש בדתות המונותאיסטיות בכלל וביהדות בפרט כיישות מופשטת. יחד עם זאת, נראה כי לאורך ההיסטוריה כולה נכח הצורך האנושי באובייקט מתווך, אשר יקטין את הפער בין הא-ל למאמין. יתרה מכך, ה' ציווה על עם ישראל להקים לו מקדש (אובייקט) אשר בו תוכל לשרות שכנתו, ובו תתרכז עיקר עבודתו. כאלה הם כלי הקודש. כאלה הם האתרים הקדושים. כאלה הם קברי הצדיקים. האדם טועה לחשוב כי הוא זקוק לחפץ אותו יוכל לראות בעיניו על-מנת להרגיש את קרבתו של הקב"ה. טבעם של כלי הקודש טבוע בכך שכל מהותם קשורה לעבודת הבורא. אך הבעיה גדלה, כאשר האדם שוגה וחושב כי עיקר עבודתו צריכה לפנות כלפי אותו נברא (אשר יהיה) ולא כלפי הא-לוהים. ההלכה היהודית ידעה להתמודד עם סכנה זו, וקבעה לנו ברכה לפני כל שימוש בכלי קודש בכדי שנזכור את מי אנו עובדים ובציוויו של מי. חטאו הגדול של עם ישראל, לא היה בעבודת א-לוהים אחרים. חטאו הגדול היה בכך שבמדרגתם העליונה, כאשר הם קדושים וראויים ששכינה תשרה ביניהם, לאחר שהקב"ה דיבר עמם בהר סיני, הם טעו לחשוב שהם צריכים את משה על-מנת שה' ינהיג אותם, וטעו לחשוב שהם צריכים גוף מתווך על-מנת לדבר עם הקב"ה כדבר איש עם רעהו. כאשר הקב"ה רואה שבני ישראל מרחיקים את עצמם ממנו, הוא מחליט כי מעתה לא יעלה

16. כללו של דבר, תפילה ונבואה הן שתי הגדרות נרדפות לדו-שיח הנושא אופי של ברית בין הא-לוהים והאדם (הר"ד סלובייצ'יק, איש האמונה הבודד, עמ' 34-35).

17. כאשר משה מתפלל על העם לאחר חטא המרגלים, הוא תולה את תפלותיו בברית י"ג המידות ולא בכרית מול אברהם (בהשוואה לתפילתו לאחר חטא העגל).

בקרב העם, ובמקומו ישלח מלאך. עבודתם הזרה של דור המדבר לא היתה בקביעת א-לוהות אחרת. עבודתם הזרה היתה בהתרחקותם מהקב"ה ותליית נבראים אחרים (אובייקטים, בני-אדם וכו') כגוף מקשר ביניהם.

ה. דבריהם הם זכרונם

ידועה הבדיחה על היהודים שמגיעים לקברו של צדיק ומתפללים לה' על-מנת שאותו הצדיק ייענה לתפילתם. בדיחה זו מהווה את החשש הגדול בקרב חלק מהפוסקים לאורך הדורות. ייתכן ונמצאת האמת בקרב אלו שפסקו כי התפילה בסביבת קברים אכן נשמעת יותר בקרב ה'. ייתכן ונמצאת האמת בקרב אלו שפסלו תפילות אלו ודחו אותם מקרבת קהילתם. ניתן לראות כי לאורך ההיסטוריה, אמונות שונות בדבר סגולותיהם של שרידי הצדיקים (או הקדושים) התערבבו בין הדתות והכתות השונות. "ספר המידות" של חסידי ברסלב,¹⁸ מתאר את הטובות שיזכה המתפלל על קברות צדיקים במילים אלו: "על ידי השתטחות על קברי הצדיקים הקדוש ברוך הוא עושה לו טובות אף על פי שאינו ראוי לכך". אך מנגד, כאשר אנו רואים את התרחקות הפרט מהקב"ה, כאשר מערכת היחסים עמו נתלית בגוף חיצוני, עלינו לזכור כי עיקר השפעתם של הצדיקים בעוה"ז היא בדבריהם, בהגות וברוח שהשאירו לכנסת ישראל. אין צריך האדם דבר מלבד את יכולתו לעמוד בדעת מול הקב"ה ולקיים עמו דו-שיח עצמי הנושא אופי של ברית. רק אז נוכל לקיים את דבר ה' "ושכנתי בתוכם".

17. ספר המידות, פרק הצדיק, סימן קעג, עמ' שנט.